

АЛЕКСАНДРА ДАБИЖИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ
ТРГОВА У СТАРОМ
ЈЕЗГРУ ЗЕМУНА

Рви већи простори унутар градског језгра Земуна могу се препознати на плану Теодора фон Вертенпрајса и Венцла фон Волгемута, из 1780. године, прворазредном картографском и топографском извору за проучавање развоја урбанизације језгра током осамнаестог века.¹

На њему је погранично насеље приказано као већ оформљена урбана целина која је имала преко тридесет улица и три површине у облику трапеза, које ће се крајем осамнаестог и током деветнаестог века оформити у тргове.

Најстарији земунски трг, на којем се данас налази пијаца, настао је плански, у време интензивније изградње Доњег града према замисли врховног комунитетског инспектора Тадеуса Естеражера.² Уређивање је почело 1784. године када је, после рушења тадашње католичке цркве која је била смештена у преуређеној џамији и црквених зграда у непосредном суседству, уследило грађење архитектонске целине: Градске школе (1786), Жупског уреда са становом жупника (1787) и цркве Блажене деве Марије (1794/5).³ Крајем осамнаестог века изграђено је северозападно прочеље Великог трга, које представља најстарији простор у историјском језгру Земуна, који је плански концептиран и просторно и планерски квалитетно и успешно решен. Између стилских једноспратница у средишту фронта постављен је једнобродни Храм (са нартексом, наосом од два травеја, апсидом и сакристијом), у који се улази директно са трга. Хармоничан однос и ритам изграђених волумена изражен је у симетричној шеми А-Б-А. Доминантна вертикална барокног звоника цркве учествује у визури и данашњег Масариковог трга и визури са Гардоша и Миленијумске куле, чинећи тако марканто обележје језгра.

Данашња Змај-Јовина улица, која са северозападне стране затвара трг, већ је била изграђена током осамнаестог века. На углу Змај-Јовине улице и Трга подигнута је 1911. године, на месту некадашње чувене гостионице

»Код пужа«, стамбено-пословна једноспратница у духу сецесије, која представља целину са сецесијским објектом истога типа на углу улица Змај-Јовине и Фрушко-горске. Уз поменуту зграду »Код пужа« подигнута је 1961. савремена стамбено-пословна двоспратница, која је квалитетно уклопљена у архитектонски и урбанистич-

ки концепт Трга. После Другог светског рата у зграду Градске школе усељена је Милиција. Градски секретаријат за унутрашње послове је 1957. године надзидао спрат и тада је у потпуности ољуштена фасадна пластика. Првобитно успешно конципирано фасадно платно **Великог трга** девастирано је овом реконструкцијом.

Сл. 1. *Детаљ ћелана Земуна Т. Ф. Вершенирајса и В. ф. Воллемуита из 1780. године, Беч, Ратни архив, В. IXa 906 A*

Низ пословних приземница, подигнутих током прве половине деветнаестог века а лоцираних у Господској улици, затвара трг са југоисточне стране. Ови скромни маловарошки објекти, једноставних правоугаоних основа, поједностављене профилације на фасадама и високих кровова, припадали су крајем деветнаестог и почетком десетог века Земунској штедионици.⁴

На поменутом плану из 1780. године, испред данашњег броја 18 у Господској улици налазила се правоугаона основа капеле св. Јована Непомука, која је становницима римокатоличке вероисповести била неопходна док је трајала обнова цркве Блажене деве Марије.

Мада се на Тргу могу пратити грађевинске промене од последњих деценија осамнаестог века до седме деценије десетог века, може се рећи да је у знатној мери очуван историјски амбијент и дух места прошлих векова. Велики трг је најстарији и најзначајнији простор у оквиру просторне културно-историјске целине Старо језгро Земуна, који чини јединствен ауторски програмско-просторни концепт и због тога је вреднован са културно-историјског становишта.

У суседству Великог трга настајао је **Мали трг**. Према врсти робе која је продавана на тргу и према величини коју је имао, настајали су и његови називи: Брашни, Кантарски, Мали и Житни. Године 1935. назван је **Масариков**, а у време окупације током Другог светског рата – Трг краља Звонимира.⁵

Првобитни назив, добијен по величини и значају, неће дugo одговарати пространству овог трапезасто развијеног простора, који с временом постаје највећи трг у Језгру. Средином осамнаестог века југоисточни део трга је плављен када је Дунав достизао висок водостај. На плану из 1740. године велики подужни правоугаони габарит заузимала је зграда болнице. На плану из 1780. и 1830. године југоисточни део трга је изграђен и испарцелисан, док план из 1900. године приказује један атријумски концептиран правоугаони објекат на истом простору. На тргу су се крајем осамнаестог и током деветнаестог века налазиле стамбене, а потом, 1900. године, стамбено-пословне зграде, гостионице са свратиштем за пријем намерника и смештај запрежних возила и коња. На тргу се својом наменом издваја стилска једноспратница са сецесијским елементима на фасадној пластици, подигнута 1911. године као хотел »Балкан«. По свом садржају зграда је била свратиште, без компонената развијеног хотела, који су већ постојали у Главној улици. Исте године подигнута је спратна сецесијска зграда Грчког школског братства, »L« основе, која је излазила и на тадашњи Кеј Хедерварија. На тргу се у централној оси, оријентисаној у правцу Кеја, налази слободностојећи октогонални објекат звани »Велики кантар« или »Вага«, у којем је дуги низ година смештена рибарница.

Трг се може посматрати као наставак Великог трга. Сastoји се од два трапеза који формирају »L« основу, од којих доњи трапез излази на Кеј и отвара визуру ка Дунаву. Парна страна горњег трапеза данас је у потпуности разграђена и ка њој је оријентисана ограда дворишта Основне школе »Лазар Саватић«, која је подигнута у духу савремене архитектуре 1960. године према пројекту арх. Алексеја Брикића. Остатак сачуваног дела блока, у којем се налази поменута школа, и уједно парне стране доњег трапеза трга чини јединствено конципиран низ стамбених високопартерних Штрајхерових кућа, изграђених током последње три деценије деветнаестог века.

Трг се концепцијски успешно улива у старији Велики трг и чини с њим јединствену целину. Посебно су

Сл. 2. Жујни уред, Црква Блажене деве Марије и зграда Немачке ћучке школе на Великом тргу, разгледница, издавач В. Л. Будимјешта, Јоштански жиј 1909

Сл. 3. Мали трг, снимљено Јосле 1900. године, документација ЗЗСКГБ, СЈЗ-А 30

вредне визуре из Београдске улице, којима се сагледава барокни торањ цркве Блажене деве Марије. Према до садашњим сазнањима немамо података да је трг настао плански, али се свакако може рећи да представља архитектонско-урбанистичку вредност с обзиром на позицију у језгру и остварену везу старијег Великог трга са Кејом.

Према Елаборату услова чувања, одржавања, коришћења и мера техничке заштите надлежног Завода за заштиту споменика културе града Београда, за израду Регулационог плана Старог језгра Земуна потребно је уклонити тезге и привремене објекте са Великог и Масариковог трга и ревитализовати и презентовати тргове као јавне градске просторе. Такође, рад пијаца на трговима треба ограничiti одговарајућом сатницом.

Трг Бранка Радичевића је раскрсница улица Главне, Добановачке и Цара Душана, која је проширивана крајем осамдесетих година осамнаестог века. На том простору, између Гардоша и Ђуковца, на почетку последње

две улице налазиле су се градске капије – Добановачка и Бановачка, односно Петроварадинска. Пошто је на том месту био крај Доњег града, ту су продавани сено и друга храна за стоку, па је према намени овај простор назван Сенски трг. На тргу су се налазиле куће с радијама и радионицама, међу којима је била и ковачко-поткивачка. Назив је задржан до 1907. године када је Градско поглаварство одлучило да се продаја измести на други крај града.⁶ Тада је тај простор назван Трг Бранка Радичевића, по скромној стамбеној једноспратници у којој је 1848. године боравио познати српски песник. Кућа је срушена 1937. године, а после Другог светског рата је на њеном месту подигнута, са архитектонског становишта гледано, безвредна приземна зграда са продавницама и јавним тоалетом.

Према Регулационом плану »Старо језгро Земуна«, усвојеном 2003. године, потребно је да се изврши реституција ове куће и да се у њу смести јавни садржај који би био посвећен делу Б. Радичевића.

На Тргу Б. Радичевића бр. 6 налазила се маловарошка приземница карактеристичне »L« основе, у којој је била кафана »Зелени венац«. Кућа је срушена 1973. године. Остале сачуване типске зграде чине амбијентално окружење трга.

Једну од основних карактеристика урбаног пејзажа трга представљају лесни засеци Гардоша и Ђуковца, као и централни лес између улица Цара Душана и Добановачке. Испод последњег лоцирана је бензинска пумпа, која се према наведеном регулационом плану измешта, а на том месту се планира јавна гаража. Проширење регулације и уклањање низа објекта са парне стране трга, од броја 4 према улици Цара Душана, како је планом предвиђено, изменеће архитектонски оквир и амбијентално-просторне карактеристике Трга. Мењање регулације и уличне матрице није примерено вршити у просторним културно-историјским целинама које своје вредности темеље на заштити историјске парцелације и уличних растера. Њиховим пресецањем губи се аутентичност простора и дух места.

Сенски трг, у подножју Ђуковца, на простору између почетка Угриновачке, краја Бежанијске и Орачке улице, где се крајем осамнаестог века налазила Бежанијска капија са стражом и барутаном, преузео је продају сточне хране и стоке. На тргу су у великом броју куповане свиње и стога га старије генерације Земунаца називају »свињска пијаца«.⁷ По завршетку Другог светског рата продаја је престала, а назив трга подсећа на некадашњу намену простора. Данас је на Тргу смештена бензинска пумпа, која се ту налази од седамдесетих година прошлог века и у потпуности девастира и деградира простор. На парној страни трга биле су скромније маловарошке куће, од којих је угаона приземница бр. 2, са стрмим кровом из прве половине деветнаестог века, непримерено надзидана и девастирана крајем 1997. године. На почетку Угриновачке улице, на делу јавне комуникације подигнут је непримерен пословни објекат са високим подзидом, који према регулационом плану треба уклонити. Сенски трг треба посматрати шире, будући да његов оквир чини и низ у Угриновачкој улици.

Сл. 4. Мајистратски трг, разгледница, издавач И. Леви, година издања 1928/1933

Трг не поседује посебне просторне квалитете, али има потенцијал да постане мања зелена оаза са обновљеним некадашњим артеским бунаром и клупама. Према регулационом плану за Старо језгро Земуна уклања се и постојећа пумпа.

Магистратски трг је проширена улица, чији је првобитни назив био везан за градску општину, установљену 1751. године, која се у тој улици, с прекидима, налази већ два и по столећа. Називи до 1947. били су: Већничка улица (пре 1793), Магистарски трг (пре 1816), Трг Николе Пашића (пре 1933), Већнички трг (1942–1944), Трг Н. Пашића (1944–1947), Трг победе (до 2004) и, од 2004. године – Магистратски трг.⁸ На парној страни Трга налази се низ мање вредних маловорошких кућа, а на делом парној и непарној је низ стамбено-пословних стилских зграда насталих током деветнаестог века. Ту је лоцирана зграда Општине Земун, подигнута према пројекту градског инжењера Драгутина Капуса 1886. године и обновљена према пројекту арх. Рајка Татића 1946. године. Једина савремено конципирана стамбена

зграда на тргу јесте она арх. Јосипа Свободе из 1961. године. Свакако највреднији објекат градске управе – зграда Магистратске лоцирана је на овом тргу по којој он и носи назив.

Магистрат је у Земуну основан 1751. године, а 1775. добио је прву одговарајућу градску кућу. То је била приземна барокна зграда са мансардом, која је служила као магистратска зграда до 1832, а од тада су у њој становали магистратски чиновници. Изгорела је у пожару 1867. године. Од 1823. до 1832. године до старе зграде саграђена је, по плановима земунског градитеља Јозефа Фелбера, нова, класицистичка магистратска зграда, која је зидана од тврдог материјала, са међуспратним сводним барокним конструкцијама у приземљу и архитравним на спрату. Обликована је симетрично, са плитким средишњим ризалитом који је наглашен тимпаноном. Састоји се од подрума, приземља и спрата. Диспозиција просторија у двотрактној шеми произашла је из састава и садржаја Магистратске, који је био подељен на више службених одељења.

Сл. 5. *Магистратски и Велики трг, разгледница, издавач И. Леви, година издања 1928/1933*

Зграда је 1836. године, према плановима које је потписао градски канцелист Крижанић, проширена додградњом на месту некадашње куће Милоша Урошевића. Новоизграђени део изменио је првобитну чистоту класицистичке концепције и поред тога што су доследно поновљени грађевински и обликовни елементи старијег дела зграде.

Земунски Магистрат је у новој згради био смештен до 1871. године, када је она предата на коришћење Суду, који је ту боравио дуги низ година. Од 1997. године у згради се налази седиште Српске радикалне странке. Због посебног значаја објекта за Земун и према његовој првобитној намени, неопходно је да се задржи јавни карактер зграде Магистрата и предвиде садржаји културе – Земунске библиотеке, основане 1825. године, и Земунске галерије, како је наведено у елаборату Завода за заштиту споменика културе града Београда из 2002. године, рађеном за Регулациони план Старог језгра Земуна.

Зграда Магистрата представља најчиšћији примерак класицизма у архитектури Старог језгра Земуна и мате-

ријално сведочанство развоја земунске општинске управе, чији континуитет досеже до 1751. године. Она је најмаркантнији објекат на тргу, који носи истоимени назив.

На тргу се налази заветни крст породице Урошевић, подигнут 1863. године, који је у периоду од 1954. до 1995. био измештен у порту Николајевске цркве у Његошевој улици бр. 43 у Земуну.⁹ Враћањем крста на првобитно место и недавним уређењем пешачке зоне око Трга, овај простор треба посматрати као завршено решење. У урбанистичком смислу крст представља доминанту простора, која је чест мотив у градовима северно од Саве и Дунава.

Југословенски, данас **Авијатичарски трг** формиран је почетком прошлог века. Године 1909. на проширеном градском терену подигнута је једноспратница Задруге за исушење југоисточног Срема, затим кућа грађитеља Крауса (1909) и потом две сецесијске зграде а, после Првог светског рата, и стамбена двоспратница.¹⁰ Настало је тако зидно платно, које је већ 1913/14. године

Сл. 6. Југословенски трг, разгледница, издавач И. Леви, година издања 1930/1936

Сл. 7. Команда Ваздухопловства,
разгледница, издаћа око 1943. године

на супротној страни будућег трга добило репрезентативну зграду Дечачке школе, према плановима арх. Виктора Ковачића и арх. Хуга Ерлиха. Двадесетих и тридесетих година настављена је градња и када је завршена монументална модернистичка палата Команде ваздухопловства (1935) арх. Драгише Брашована и блок зграда с јужне стране. Тако је формиран трг који је назван Југословенски трг. Године 1954, у центру парка, постављен је споменик Палима у народној револуцији 1941–1945. године – рад Јована Кратохfila. Трг има форму правоугаоника и налази се у депресији у односу на улице које га уоквирују.

Некадашње Дечје игралиште, између Земунске гимназије, Дома спорова и Пољопривредног факултета у

Градском парку, уређивано је у периоду између два светска рата. Данашњи изглед добијен је изградњом Дома спорова, омладине и пионира (1974), према пројекту арх. Ивана Антића. **Простор испред зграде Дома спорова »Пинки«** представља део целовитог архитектонско-урбанистичког аутorskог решења.¹¹

Посебно вредан простор са архитектонско-урбанистичког становишта представља **променада између улица др Петра Марковића и Марка Николића** (Соње Маринковић и Ивана Мажуранића), која је оформљена почетком двадесетог века. Првобитни облик издуженог правоугаоника задржала је и данас. Променада представља зелену везу између Авијатичарског трга и каја. Парну страну променаде фланкира низ стамбених стилских

једноспратница у улици Петра Марковића, изграђених током прве три деценије двадесетог века, које репрезентују виши ниво становања и економског развоја Земуна. На делу променаде се шездесетих година прошлог века налазио парк за децу. С обзиром на то да је у непосредној близини смештено дечеје обданиште, сличан садржај обновљен је током лета 2004. године. Планом детаљне регулације предвиђена је изградња подземне гараже на овој локацији, са могућношћу подизања коте терена до једног метра, што ће свакако изменити и девастирати аутентично просторно решење које поседује архитектонско-урбанистичке вредности и нарушићи стандард становања репрезентативних стамбених објеката и целикупне зоне.

Тргови који су настали у просторној културно-историјској целини Старо језгро Земуна представљају просторне вредности формиране током осамнаестог и деветнаестог века а очуване до данас и документују развој урбане матрице подунавског пограничног града који је данас у саставу Београда. Они су настајали на раскрсницама двају и више путева на којима се по правилу трговало, на депресијама терена који нису били погодни за изградњу и који су били плавни, док је најзначајнији од њих формиран плански, крајем осамнаестог века, као простор на којем је грађена црква. Вредновани су са културно-историјског, архитектонско-урбанистичког и амбијенталног становишта. Учествују у формирању посебних обележја и духа места јединствене просторне целине Земуна.

Summary: ALEKSANDRA DABIŽIĆ

НАПОМЕНЕ:

- 1] Катастарски план Земуна из 1780. године, Беч, Ратни архив, В. IXa 906A.
- 2] Миодраг Дабижић, *Сви земунски йероји*, Земунске новине, 17. фебруар 1995.
- 3] *Историја*.
- 4] Попис кућа у граду Земуну, Земун 1906, стр. 16; Документација ЗМЗКГБ, СЈЗ-А-31, 1897. и 1906. Власник је Земунска штедионица.
- 5] М. Дабижић, *нав. дело*.
- 6] *Историја*, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, СЈЗ-Ц-1.
- 7] М. Дабижић, *нав. дело*.
- 8] М. Дабижић, *Хронологија назива земунских улица и йероја*, из документације Завичајног музеја Земуна.
- 9] Александра Дабижић, *Заветни крст у Јордану Светониколајевске цркве у Земуну*, Конзерваторски гласник 17.
- 10] Жељко Шкаламера, *Старо језгро Земуна*, II, Саопштења, св. 7, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1967.
- 11] М. Дабижић, *нав. дело*. На тргу се до 1974. године налазио Дом културе, односно од 1934. Народни дом краља Александра I (Карађорђевића), у којем су се у периоду између два светска рата одржавале приредбе и други скупови. Ту је било смештено Соколско друштво и неколико одељења суседне основне школе »Краљевић Томислав«.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF PUBLIC SQUARES OF THE OLD CORE OF ZEMUN

The earliest larger spaces within the historic core of Zemun are discernible on a plan of 1780 made by Theodor von Werhten-preis and Wenzel von Wolgemuth, a first-rate cartographic and topographic source for the study of the urbanization of the Core in the eighteenth century. The frontier settlement is shown there as an already shaped urban entity with more than thirty streets and three trapezium-shaped areas that were to grow into public squares in the late eighteenth and during the nineteenth century.

The origin of the oldest Zemun square, presently accommodating an open-air market, dates back to the most intense period of development of the Lower Town according to the idea of Supreme Community Inspector Tadeus Österreicher. Construction began after the Catholic church, housed in a converted mosque, and the adjoining church buildings had been torn down. The resulting architectural whole included the Town School (1786), the Vicariate with the vicar's residence (1787) and the Church of the Blessed Virgin Mary (1794/5). Mali (Little) Square joined up with Veliki (Big) Square and in the nineteenth century became the largest square in the Core.

Branko Radičević Square is in fact the junction of Glavna (High), Dobanovačka and Cara Dušana streets, enlarged in the late 1780s. It is in that zone between Gardoš and Ćukovac, at the beginning of the two latter streets, that two town gates once stood, Dobanovačka and Banovačka or Petrovaradinska.

Senski Square, at the bottom of Ćukovac, at the beginning of Ugrinovačka and the end of Bežanijska and Oračka streets, on the site of former Bežanijska Gate with its guardhouse and powder magazine, assumed the role of cattle and cattle food market.

Magistrate Square is an enlarged street which derives its original name from the local government building which has been there, with occasional breaks, since 1751, when Zemun was constituted as a township.

Jugoslovenski (presently Avijatičarski) Square was formed at the beginning of the last century. In 1909 the enlarged urban zone received the one-storey building of the Cooperative for the Drainage of South-eastern Srem; there followed the house of the architect Kraus, two Sezession-style structures and, after World War One, a residential two-storey building. The most remarkable structure on the square is the representative Air Force Command designed in 1935 by Dragiša Brašovan, one of the leading exponents of modernist architecture in Serbia.

Particularly valuable from the architectural and urban-planning standpoint is the promenade between Dr. Petra Markovića and Marka Nikolića streets, laid out in the early twentieth century. It has retained its original shape of an elongated rectangle.

The squares in the historic core of Zemun represent spatial values created in the eighteenth and nineteenth centuries that, preserved till this day, document the development of the urban pattern of a Danube frontier town, which now forms part of Belgrade. They developed at the junction of two or more roads that as a rule functioned as marketplaces, on low-lying intermittently flooded sites unsuitable for development, while the most important of them was laid out as the setting for a church in the late eighteenth century. They play a role in the formation of distinctive features and the *genius loci* of Zemun as a spatial entity in its own right. They have been evaluated from the cultural-historical, architectural, urban-planning and ambiental standpoint.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. Detail of the plan of Zemun drawn by Theodor von Werhtenpreis and Wenzel von Wolgemuth in 1780, Vienna, War Archive B. 9a.906 A

Fig. 2. Vicariate, Church of the Blessed Virgin Mary and German Public School on Veliki (Big) Square, picture postcard published by W. L., Budapest, postmark 1909

Fig. 3. Mali (Little) Square, photo taken after 1900, IPMCB Documentation, SJZ-A 30

Fig. 4. Magistrate Square, picture postcard published by I. Levi, date of issue 1928/33.

Fig. 5. Magistrate and Big squares, picture postcard published by I. Levi, date of issue 1928/33

Fig. 6. Yugoslav Square, picture postcard published by I. Levi, date of issue 1930/36

Fig. 7. Air Force Command, picture postcard, ca 1943